

MIÉRT TARTOZNAK TÖBBEL AZ UNITÁRIUSOK KÁLVIN JÁNOSNAK, MINT SZERVÉT MIHÁLYNAK?*

Gyermekkorom egy részét a Mersey folyó partján töltöttem Liverpoolban. A Wallasey negyed unitárius templomában, üvegfedelű tartó alatt, egy ősrégi angol nyelvű Biblia díszelgett: a Genfi Biblia¹, amelyet először Genfben fordítottak le és adtak ki Tudor Mária királynő katolikus restaurációja elől menekülő brit protestánsok. Egyikük John Knox skót reformátor volt, aki világosan megfogalmazta egyik anabaptisták ellen írott kiáltványában azt, amit most a mi mai konferenciánkról is gondolt volna: „Szervét förtelmes istenkáromló volt, és ti az ő igazolói vagytok; ennél fogva ti is istenkáromlók vagytok, éppolyan utálatosak, mint ő volt.”²

Biztos vagyok abban, hogy Knox Szervét-ellenérzéseit az sem enyhítette volna, ha meghallja, hogy mai előadásomban kijelentem: az unitáriusok és az unitárius univerzalisták lényegében kevesebbel tartoznak Szervétnek, mint barátjának és mentorának, Kálvin Jánosnak. E kijelentésem unitárius környezetben mindenkoron nagyfokú provokálásként hangzana, sőt, a mai alkalomnál egyenesen istenkáromlásnak tűnhet! Mielőtt azonban ezzel a hallgatóság egyetértene, hadd osszam meg azt, hogy mit *nem* jelentek ki ezáltal, azután hadd említek meg egy-két jellegzetességet arról, ahogyan mi az unitárius történetírást végezzük.

Először is azt szeretném világossá tenni, hogy nem próbálom Kálvint kimenteni a Szervét halálában vállalt részességéből. Barbár cselekedet volt, ami azzal sem védhető, hogy a 16. századra általában jellemző volt az afféle barbárság. Azt sem szeretném sejtetni, hogy Szervét Mihály esete jelentéktelen volt a vallásszabadságért folyó harcban. Ehelyett Castellióval vallom: „az emberölés sohasem jelentheti egy hitelv megvédését, csakis egy ember megölését.”³ Másrészt azonban ki kell mondanom, hogy egy közelgő apoka-

* Elhangzott az Unitárius Univerzalista Nemzetközi Tanács (ICUU) által Szervét Mihály halálának 450. évfordulójára szervezett emlékkonferencián Genfben, 2003. október 23-án. Gyerő Dávid fordítása.

¹ Az Oxford Dictionary of the Christian Church szerint a Wallasey-i unitárius templom és Genfi Bibliája jelenleg a Historic Chapels Trust gondozásában áll. Egy azonosítatlan újságkiadás szerint az első lapjait időközben elveszített Biblia nyomtatási éve 1599.

² John Knox: *Válasz egy anabaptista, mint Isten örök predestinálásának ellensége által szerzett nagyszámú istenkáromló akadékoskodásra*. Genf, 1560. Idézve I. B. Horst *The Radical Brethren* c. művéből, Neiewkoop, 1972, 19.

³ Arthur J. Long: *Castellio*. Megjelent H. D. Rack: *The Swiss Connection* c. munkájában, 1994, 63. Idézte Roland Bainton a *Contra Libellum Calviniben*.

lipszis érzetével élő Szervét sem volt a szelídség ragyogó példája, hiszen Kálvint „értéktelen és szégyentelen kígyófajzatnak” nevezte.⁴

Abban nem kételkedem, hogy Szervét a klasszikus és korabeli nyelvekben jártas reneszánsz ember volt, aki a tizenhatodik századi orvosudomány, asztronómia és földrajz találkozási pontjánál kimagaslóan állta meg helyét. Mintegy zárójelben jegyzem meg, hogy a skót nemzet tekintetében teljességgel téves ismeretekkel rendelkezett: „Temperamentumuk elhamarkodott, bosszúállásra hajlamosak és vadak. Hangulatukban barátságtalanok, lenéznek minden más halandót”⁵ – írta.

Azt is elismerem, hogy Szervét elméletei a szentháromságról, vagy pere és kegyetlen halála széleskörű spekulációk tárházává lett. Némely kutatók azonban egyetértenek abban, hogy Szervét antitrinitárius felfogása eltérő volt a Dávid Ferenc, Socinus és a későbbi unitáriusok által vallott nézetektől. Jerome Friedman például ekképpen összegzi e különbséget: „Rendszerében nem volt hely az ember-Jézusról szóló elméletnek, aki képtelen volt az embert istenivé tenni, hiszen ő maga sem volt isten. Ezért, amíg az unitarizmus az istenséget Krisztustól elválasztva levőnek azonosította, addig Szervét az istenséget úgy fogta fel, hogy Krisztust kivetkőztette emberségéből, s a megmaradt isteni jelleget az Atyának rendelte alá.”⁶ Következésképpen – Friedman szerint – Szervét nem volt unitárius.⁷

Másodsorban két dolgot mondanék arról, miként látjuk mi, unitáriusok a történelmet. Először is különbséget kell tennünk az unitárius eszmék története és az unitáriusok története között. Jeremy Goring az unitárius eszmék terjedését úgy jellemzi, mint jószándékú fertőzést, amely Kelet-Európában tört ki a 16. században, és később kiterjedt Angliára és Amerikára is.⁸ Fő példaként erre Wilbur *Az unitarizmus története* című könyve első kötetének azon fejezeteit hozza, amelyek Szervéttel, e fertőzés fő forrásával foglalkoznak. Kétségtől unitárius eszmetörténeti adalék ez, de néha – így például Erdélyben, egy unitárius ember történetévé is lesz.

Amikor Wilbur könyvében a Nagy-Britanniát és Amerikát taglaló részekhez ér, a legkorábbi unitárius gyülekezeteket úgy állítja be, mint amelyek eltérnek attól a fő történeti ágtól, amelyet mi ma követünk.⁹ Jóllehet épp ez a korai – a tulajdonképpeni unitáriussá levés előtti – állapot az, amely le-

⁴ Andrew Pettegree: *History Today*. 1990. február, 45.

⁵ Idézet Szervét *Ptolemaioszi geometria* c. művéből. In: Alexander Gordon: *Addresses Biographical and Historical*. London, 1922, 29.

⁶ Jerome Friedman: *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*. Genf, 1978, 134.

⁷ E. M. Wilbur *Our Unitarian Heritage* (A mi unitárius örökségünk, 1925, majd 1963) c. könyvében írja: „Szervét nem volt unitárius semmilyen értelemben. Inkább sabelliánus volt.” George Hunston Williams *A radikális reformáció* (1962) c. művében mondja, hogy Szervét inkább Nicea-ellenes volt, mintsem szentháromság-ellenes (323. oldal). Máshol azt írja, nem volt igazi unitárius.

⁸ Jeremy Goring: *Unitarianism: History, Myth or Make-believe*. TUHS, 19:4 (1990 április), 213-217.

⁹ E. M. Wilbur: *Az unitarizmus története Erdélyben, Angliában és Amerikában*. 210.

rakta vallásos milyenségünk alapjait: istentiszteletünk formáit és szervezetségünk kezdeteit.

Másodszor, mivel unitárius történelmünk oly sokféle, azt elkerülhetetlenül ízekre szedett részekben ragadjuk meg: vagy csak egy-egy ország unitarizmusának történetét, vagy jelentős személyiségek – mint Szervét, Dávid Ferenc, Priestley és Emerson – életútját, vagy a nagy unitárius folyam különleges mellékfolyóit: az anabaptista vonalat Lengyelországban, a baptista kapcsolatot Angliában, vagy az univerzalizmust, transzcendentalizmust, humanizmust, feminizmust és pogány vallásosságot az Egyesült Államokban. Mindezek sok energiát és életerőt adtak a fő unitárius ágnek, de nem azonosak vele. Honnan ered tehát az unitárius folyam, és merre folyik? Oszlassunk szét néhány téves elképzelést.

A katolikus kereszténységből eredne? Némelyik unitárius csoportosulás valószínűleg igen, például a Deutsche Katholizismus¹⁰ csoport az 1840-es években a német szabadelvű vallási mozgalomba ivódott bele. A Fülöp-szigeteki Iglesia Filipina Independiente¹¹ a 20. század elején, és a cseh The Czechoslovak Church¹² az 1920-as években, bár eleinte unitárius irányban mozdult ki, visszafordult a hagyományosabb kereszténységhez. Norbert Capek, a Cseh Unitáriusok Vallásos Egyesületének alapítója katolikusnak született, de unitáriussá a baptizmus útján lett.¹³ Ma a Fülöp-szigeteki Unitárius Univerzalista Egyház¹⁴ és egy pár „zöldfülű” csoportosulás Spanyolországban, valamint Közép- és Dél-Amerikában tartozik a nemzetközi unitárius közösséghez, de ezek csak a fő ág katolikus hátterű mellékágai.

Az anglikán kereszténységet mindig is „háborgatták” az unitárius kezdeményezések. Wilbur két teljes fejezetet áldoz nekik¹⁵ könyvében. Volt, hogy anglikán szakadárok – mint pl. Theophilus Lindsey Angliában – a fő unitárius ágat is meghatározták; de csak egyetlen anglikán templom és egyházközség, a bostoni King's Chapel tért át anglikánból unitáriussá, s az is egyedi körülmények között.¹⁶

Mi a helyzet a lutheránus kereszténységhez fűződő szálakkal? Az unitarizmus szálait Erdélybe a lutheránusok vezették. Dávid Ferenc egykoron lutheránus püspök volt, de Krisztus úrvacsorában való valóságos jelenléte fe-

¹⁰ Anette Kuhn: *Német katolikusok*, in: Theologische Realenzyklopädie (2002); Carl Mirbt: *Német katolicizmus*, in: New Schaff-Herzog Encyclopaedia of Religious Knowledge (New York, 1909), 4. kötet.

¹¹ Mary Dorita Clifford: *Iglesia Filipina Independiente: The Revolutionary Church*. In: Gerald H. Anderson: *Tanulmányok a Fülöp-szigetek egyháztörténetéről*. Corbell, 1969, 223–255.

¹² ODCC: *Czechoslovak Church*

¹³ Richard Henry: *Norbert Fabian Capek: A Spiritual Journey*. Boston, 1999.

¹⁴ F. John Muir: *Maglipay Universalists: A History of the Unitarian Universalist Church of the Philippines*, 2001.

¹⁵ Wilbur, i. m., 209-243: XII – A megalakult egyház, a szociniánus tanokkal való konfliktusban: a trinitárius hitviták. XIII – Az ariánus mozgalom az anglikán egyházban.

¹⁶ Carl Scovel és Charles Forman: *Journey toward Independence. King's Chapel's Transition to Unitarianism*. Boston, Skinner House, 1993.

letti hitvita az erdélyi magyarokat Kálvin hatása alá vonta.¹⁷ A lutheránus kegyesség hatással volt George de Benneville-re és a korai univerzalizmusra is.¹⁸ A mai németországi unitarizmus gyökere is elszigetelt szabadelvű gyülekezetekbe nyúlik vissza.¹⁹ A szakadár-lutheránus gyülekezetek azonban azok lettek, amelyek az észak-amerikai prérík izlandi és norvég etnikumú unitárius közösségeibe torkolltak.²⁰

A keresztyény egyház főbb történelmi ágai közül tehát a protestáns református keresztyénység maradt mint a svájci reformáció eredménye, és főként a genfi és kálvini ekleziológiai reformok örököse, amelyet az unitarizmus fő ágának forrásaként nevezhetek meg.

Az unitarizmus „tartozása” a reformátusság felé a legegységesebbé az erdélyi és a lengyelországi unitárius egyház vizsgálatokor válik. Mindkettő a helyi református egyházszerkezet megoszlása útján jött létre.²¹ A külső megjelenés alapján Erdélyben még ma is nehezen lehet különbséget tenni az unitárius és református egyháziság között. Lelkészeik egyforma fekete palástot viselnek, testületeikben és zsinatukban egyformán oszlik meg a hatalom a világi és lelkési képviselőlet között, és mindkettőben a püspök tölti be a legfőbb tisztséget. Ha a Kiseb Református Egyház Lengyelországban szervezett unitárius egyházként maradt volna fent, valószínűleg ott is fellelhetők lennének ilyenyszerű hasonlóságok.

Angliában, Walesben és Amerikában kissé bonyolultabb a helyzet, mert az angol egyházi reformáció csak részleges volt, és az unitarizmus irányában mutató hitelvi fejlődések csak jóval később jelentkeztek. Akik a genfi modell mintájára további reformokat akartak végrehajtani – például a puritánok –, kénytelenek voltak tovább agítálni. Egy csoport első nemzedéki puritán aztán ezt a próbálkozást meguntta, és kivándorolt Amerikába; itt Új-Angliában a genfi szerkezet hasonlóságára megalakítottak egy ún. isteni gyülekezetet, a törvény által megerősített joggal, jórészt városi egyházközségek sorából. Az Egyesült Államok legrégebb unitárius gyülekezetei Massachussetts államban jöttek létre, az 1648-ban kiadott The Cambridge Platform című törvény²² alapján.

A régi Angliában a puritánok egy másik csoportja továbbra is az anglikán egyházon belüli reformokkal próbálkozott. E küzdelem az angol polgárhábo-

---

¹⁷ Wilbur, i. m., 22–27: A korai reformáció Erdélyben.

¹⁸ John C. Morgan: *The Devotional Heart: Pietism and the Renewal of American Unitarian Universalism*. Boston, Skinner House, 1995.

¹⁹ Andrew M. Hill: *Unitáriusok*. In: *Theologische Realenzyklopädie*. 2002; Manfred J. Paul: *Vallásos szabadelvűség Németországban*. In: *Centennial Reflections*. International Association for Religious Freedom, 2001, 79–93.

²⁰ V. Emil Gudmundson: *The Icelandic Unitarian Connection: Beginnings of Icelandic Unitarianism in North America, 1885–1900*. Winnipeg, 1984; Sarah Oelberg: *Liberal Religion on the Norwegian–American Frontier*, www.mankatofellowship.org/nora/tablehi.html

²¹ Wilbur, i. m., 21–23. fejezetek, 294–338.

²² Conrad Wright: *Congregational Polity: A Historical Survey of Unitarian and Universalist Practice*. Boston, 1997, 7–19; F. H. Wortley szerint (az 1620–1805 között megalakult massachussettsi kongregacionalista egyházközségek leltára, in: *Harvard Theological Studies*, 25, 1970) a 17. században 45 egyházközség lett unitáriussá Massachussettsben.

rú idején hágott tetőfokára, amikor az új parlament az egyházreformok megvizsgálására is ülést tartott. Ennek egy fennmaradt emléke a Westminsteri Hitvallás, az angol nyelvű kálvinizmus klasszikus alapirata. Az angol köztársaság azonban rövid életűnek bizonyult, a brit monarchiát visszaállították, Anglia és Wales püspökségeit megerősítették. Kétezer puritán lelkészt kizártak az anglikán egyházból, akik kénytelenek voltak svájci típusú berendezéssel próbálkozni, természetesen sokkal barátságosabb körülmények között, mint amerikai sorstársaik. E kizárt puritán lelkészek köré olyan szakadár egyházközségek tömörültek, amelyek egy évszázaddal később az első angliai unitárius közösségekké lettek.

Látható tehát, hogy az unitarizmus fő ágai Lengyelországban, Erdélyben, Angliában és Amerikában a genfi forráshoz vezethetők vissza: a svájci reformációhoz és a keresztény protestantizmus református vonalához. E svájci reformáció legjellegzetesebb vonása az volt, hogy az istentisztelet középpontjába Isten igéjét állította. Még ma is, amikor Frederick Hosmer egyik énekéből kölcsönzött kifejezéssel élve „az ige kiteljesedik”²³, hogy magában foglalja a költészetet, zenét, táncot és más művészeteket, az unitárius univerzalista gyakorlat inkább prédikáló, mintsem szentségi alapokon áll.

A prédikálás központisége abban is lemérhető, ahogy az unitárius istentisztelet mint stílusforma a katolikus misét nyitó igeliturgiából fejlődött ki. Angliában is hasonló módon épült be az anglikán reggeli és esti imádság az unitárius istentiszteleti rendbe.²⁴ Még az énekeskönyveink is eredetileg kiterjedt metrikus zsoltárok voltak. Csak a zsoltárok, a bibliai énekek voltak azok, amelyeket a genfi mérce énekként elfogadott, a leghíresebb gyűjtemény e tekintetben a *The Old Hundredth*²⁵ (A régi századik).

A prédikálás-központú istentisztelet fontossága jól látszik a régi unitárius templomok és gyülekezeti házak építészetén is. A reformáció előtt épült templomok református újrendezése – nyugatra néző szószékkal szembeni padok a rövidebb szentélyben, keletre néző szószékkal szembeni padok a hosszahajóban – még a kétszáz évvel később épült kolozsvári unitárius templom stílusán is jól látszik.²⁶ Máshol – a szószék és a padok az ige legjobb megértésére rendezkedvén be – a rövidebb szentély teljesen eltűnt; az úrasztala is veszített jelentőségéből, vagy csak szükség szerint jelent meg. Erdély, Anglia, Írország és Új-Anglia mértékletesen és óvatosan díszített korai templomait világosan követhető fejlődési vonal köti össze Frank Lloyd Wright meglepően modernista templomaival az Illinois állambeli Wisconsinban és Oak Parkban.²⁷

²³ F. L. Hosmer: *O Thou In Lonely Vigil Led, Hymns of Worship Revised*, 1962, 217.

²⁴ A. Elliott Peaston vizsgálta meg az anglikán hatást az angliai unitárius istentiszteletre, *The Prayer Book Reform Movement in the XVIII. Century*, Oxford, 1940.

²⁵ Az angol változat szerzője William Kethe, egyike a Tudor Mária elől Genfben menekült angoloknak; a dallam Louis Bourgeois Genfi zsoltárkönyvéből (1551) való.

²⁶ *Négy száz év 1568-1968*. Kolozsvár, 1968, 36.

²⁷ Ronald P. Jones: *Nonconformist Church Architecture*. London, 1914; Martin S. Briggs: *Puritan Architecture and Its Future*. London, 1946.

A protestáns református kereszténység egy másik sajátossága egyház-értelmezése volt: a társadalommal együtt létező egyházé, és nem az attól különválté (mint az anabaptisták értelmezésében). Ahogy a polgári hatalom felelős az emberi testek jóléért, úgy az egyház felelős az emberi lelkekért. Még amikor az unitáriusok szakadár módon, többnyire szervezetlenül voltak jelen egy-egy társadalomban, a társadalmi felelősség akkor is alapvetően meghatározta létezésüket. Ennek megélésére hadd hozzak fel három példát.

Először: e közösségi tudat a forrása az átfogó, mindent felölelő és befogadó unitárius egyházképnek. Ahogy Channing írta, „a szektásodás szellemét, mintha pokolból való lenne, kerülnünk kell.”²⁸ Az unitáriusoknak csak a Biblia és a Legfőbb Létező Egy megvallása elegendő közös alap volt a teljes kereszténység felölelésére. Később pedig annak megvallására is eljutottak, hogy csak a Legfőbb Létező is elegendő azonosság minden hitfelfogás számára.²⁹

Másodszor: a gondolatmenet, mely szerint az állam és az egyház ugyanazt a célközönséget szolgálja, megmagyarázza, miért tekintik az unitáriusok szolgáltatásaikat – például a szertartásokat – mindenki, és nemcsak a megváltottak számára elérhetőnek. Új-Angliában az unitarizmus elterjedéséhez részben éppen az a visszahatás járult hozzá, amely ezt az örökséget vissza próbálta fojtani, és az egyházi előnyöket csak a tagok számára akarta elérhetővé tenni.

A gyakorlatban az unitáriusok az úrvacsora kiszolgáltatásának ama református értelmezését vették át, amely szerint az csak különleges alkalmakkor szolgáltatandó ki. Az angol nyelvterületen, ahol az unitarizmus emelkedése és a sákrámentum-ellenesség gyakran együtt járt, e „különlegességből” nemegyszer „soha” lett.³⁰

A keresztelés kérdése összetettebb. Némelyik unitárius elmélet már az elején eltekintett tőle. Mások – például Dávid Ferenc, a rakowiak, az unitárius baptisták Angliában és sok amerikai univerzalista – az anabaptisták vagy a bibliai szövegek befolyása alatt a keresztelést felnőttek számára tartották fenn, hiszen a hit is a felnőttek dolga, mondták. Az unitárius főág azonban, bár belső értelmezése a körülményektől függően változhatott, általában véve az ősi gyakorlatot folytatta, közösségi szertartás formájában, a gyermek születését követően.³¹

Egy nagyszerű kortárs példa az unitárius szolgáltatások egyediségére a házasságkötés értelmezéséből mutatkozik meg. Amíg más egyházak a nem-egyháztagok, elváltak vagy azonos neműek házasságkötési kérelmét elutasítják, addig az unitáriusok ezt megengedik, mert a társadalmi jólétet fontosabbnak tartják a beiső egyházi tisztaságnál.

---

²⁸ William Ellery Channing: *The Church*, 1841

²⁹ Andrew M. Hill: *William Adam: Unitarian Missionary*. TUHS 21:1, 1995. április, 30–42.

³⁰ Az unitáriusok úrvacsorával kapcsolatos felfogásait lásd David Steers: *European Perspectives on Communion*. Ulster Unitarian Christian Association for the European Liberal Protestant Network, 2001.

³¹ A kereszteléshez való különböző unitárius viszonyulásokat lásd a rakkowi káté Thomas Rees által fordított angol nyelvű változatában, *The Racovian Catechism*, 1819, 257.

Harmadszor: az egyház és állam azonos célrétégének református elve szolgált alapul a rendkívül termékeny unitárius hozzájáruláshoz a társadalomszolgálat, az emberi jólét és a politikai szerepvállalás területén is. Amellett, hogy a személyes hitfelfogás megélését segíti elő, a vallás az oktatás, egészségügy, szociális munka és más közösségi tényező alapja is. Több mint érdekes, hogy az oktatási lehetőségek jelentős tényezőként merültek fel az erdélyi unitáriusok jelenében is. Amint Rezi Elek is rámutatott egy 2001-ben Oxfordban tartott ICUU-szimpóziumon, „az erdélyi unitáriusok oktatást értékelő magatartására jellemző, hogy egy új iskola építése mindig fontosabb volt egy új templom építésénél.”³² Ez jó kálvinizmus!

A protestáns református kereszténység igeközpontúságának egy másik alapvető megjelenése az újrafelfedezett régi szövegek eredeti használatában mutatkozik meg: a szükségben, hogy az eredeti nyelvükön értsék meg azokat, és az erőfeszítésben, hogy azokat a nemzeti nyelvekre lefordítsák. Mindezek eredményeképpen pontosabb bibliafordítások születtek, a héber és görög, valamint más bibliai kultúrákba pedig átfogó bepillantást lehetett vetni. Bizony reneszánsz humanista törekvések voltak ezek; az utat a protestánsok, de a katolikusok számára is Erasmus mutatta görög nyelvű Újtestamentumának kiadásával, amelyből kihagyta a jól ismert verset: „Mert hárman vannak, akik bizonyoságot tesznek: az Atya, az Ige és a Szentlélek; és ez a három egy.”³³

Éppen a református protestáns kereszténység komoly bibliakritikája és exegézise volt az oka annak, hogy a korai unitarizmus szentháromság-ellenes nézeteit rendezett bibliai érvekkel támasztotta alá. Az angliai unitáriusok még a maguk *Javított Újszövetségét* is kiadták.³⁴ Ez a biblikus igény azonban azt is jelentette, hogy felmerült a klasszikus nyelvekben jártas lelkészek képzésének szükségessége, s azoké az intézményeké is, ahol e nyelveket el lehetett sajátítani. 1569 végéig az unitáriusok átvették a kolozsvári református iskolát.³⁵ Rakow híres, bár rövid életű teológiai akadémiaja 1602-ben alakult meg.³⁶ A Harvard Főiskolát a massachussettsi Cambridge-ben 1638-ban éppen a lelkészképzés céljával alapították. 1689 után pedig az angliai egyetemekről kitiltott szakadárok a genfi mintára saját akadémiaikat hozták létre³⁷; az oxfordi Harris Manchester College éppen egy ilyen szakadár intézmény jogörököse. Egykori rektora, James Martineau írta: „Az ész a végső fellebbezés helye, a legfelső bíró, amelynek még az Írást is alá kell vetni.”³⁸

³² Andrew Hill, Jill K. McAllister, Clifford M. Reed: *A Global Conversation: Unitarian Universalism at the Dawn of the 21st Century*. ICUU, Prague, 2002, 63.

³³ 1Ján 5,7

³⁴ S. H. Mellone: *Liberty and Religion: The First Century of the British and Foreign Unitarian Association*. London, 1925, 17.

³⁵ Wilbur, i. m., 64.

³⁶ Wilbur, i. m., 359.

³⁷ Herbert McLachlan: *English Education under the Test Acts: Being the History of the Non-conformists Academies 1662–1820*. Manchester, 1931.

³⁸ James Martineau: *The Rationale of Religious Inquiry*. 1836.

Az unitáriusok tisztelete a racionalista emberi értelem, a régi bibliai szövegek nyelvtani és formai kritikája, a képzett papság és általában az oktatás iránt egyenes vonalon tehát a genfi teológiai akadémiára vezethető vissza, amelyet Kálvin János alapított, s amelynek első rektorává a szerencsétlenül járt Castelliót nevezte ki.

A következőkben a teológia területére kell rátérnem, hogy elmondhaszam: a közvéleménnyel ellentétben a kettős predestináció tana nem volt Kálvin János teológiájának alaptétele, hanem csak utódainak elferdítése révén tűnt azzá. Kálvin számára az alaptétel az volt, hogy mindent – még az eleve elrendeltség tanát is – alá kell rendelni Isten dicsőségének. Ami azonban ennél is fontosabb, hogy az Isten dicsőségének való alárendelés következménye lett Kálvinnak a teljes emberi romlottságról szóló hittétele, s ami abból következett: az ember önerőből való megigazulási képtelensége. A Kálvint követő években ez a teológiai tétel sor a következő vissza'hatással járt:

Egy holland lelkész, Jacobus Arminius azzal protestált, hogy a kegyelem egyszerre visszautasítható és elnyerhető, tehát az ember önnön megváltásának munkása lehet.³⁹ Hasonló ellenérvek a brit szigeteken és Észak-Amerikában is kibontakoztak. Ezeket az arminianus tiltakozásokat a Református Protestáns Hitvallás aláírási kötelezettségének elterjesztésével próbálták ellensúlyozni. Az aláírási kötelezettség pedig szintén tiltakozó szervezkedéseket indított el a református egyházakon belüli alá-nem-író csoportok létrejöttével.

A legkorábbi alá-nem-író szervezet a Holland Remonstráns Egyház lett 1619-ben, amelyet egy évszázaddal később a Salter's Hall-i hitvita következtében megoszlott angliai szakadárok követtek.⁴⁰ 1725-ben Írországból az alá-nem-író lelkészek saját presbitériumba (mai szóval egyházszervezetbe) tömörültek, sőt, az aláírási kényszert magában Genfben is eltörölték. Az enciklopédisták ténylegesen addig merészkedtek, hogy Genfet szociniánus városnak kezdték nevezni.⁴¹ A 19. század korai éveinek *Le Réveil* (Ébredés) nevű mozgalma és a 20. század krízis-teológiájának minden próbálkozása sem volt elegendő ahhoz, hogy megállítsa az európai református egyházak szabadelvű irányainak lendületét.

Az angol nyelvű unitarizmus történetének vizsgálatakor az világlik ki, hogy a kálvinista emberi megromlottság elleni arminianus tiltakozás jóval nagyobb jelentőségű volt, mint például a szentháromsági istenképpel szembeni megmozdulások.⁴² A trinitarizmus elsősorban nem azért veszítette el jelentőségét, mert teológiailag könnyen megkérdőjelezhető, hanem mert a szenthá-

---

³⁹ Fil 2.12

⁴⁰ Roger Thomas: *The Non-Subscribing Controversy amongst Dissenters in 1719*. In: *Journal of Ecclesiastical History* 4:2, October 1953, 162–186.

⁴¹ H. R. Trevor Roper: *The Religious Origins of the Enlightenment*. In: *Religion, the Reformation and Social Change and Other Essays*, 1967, 211.

⁴² Conrad Wright: *The Beginnings of Unitarianism in America*. Boston, 1954; C. G. Bolam, Jeremz Goring, H. L. Short és Roger Thomas: *The English Presbyterians*. London, 1968, 22–25.

romsági eszme nagyban hiányolja a szentírási alapokat, és a bibliai igazságok fontosságban gyakran a hittételek elé sorolódnak. „A Biblia szerinti tétel az igaz!” – hangzott a Salter’s Hallban összegyűlt többségi alá-nem-írók lelkesedése Londonban, Európa délnyugati részein pedig – például Spanyolországban – a háromság sokat csikorgatott tétel volt a zsidók és mórok megtérítésében; Szervét érdeklődése a téma iránt innen is érthető tehát. Erdélyben pedig, ahol a mohamedán ottománok állandóan a kapukat döngették, Isten háromsági jellege sokkal jelentőségteljesebb lett.⁴³

Az új angol nyelvű unitárius és univerzalista hullám azt a csöppet sem könnyű ódiomot vállalta fel, hogy szembeszállt a hiperkálvinista megújulási mozgalom képviselőivel. James Relly, aki korábban George Whitefield követője volt, egyenesen azt állította, hogy ha minden ember bűnben fogant is Ádám miatt, ugyanők meg is váltattak Krisztus által.⁴⁴ John Murray is egyetértett vele, és az Egyesült Államokba ment, hogy ezt ki is prédikálja. A kálvinistának nevelkedett angol unitárius, Joseph Priestley pedig úgy állította be a kérdést, hogy végső soron mindenki eleve a mennyek országára van elrendelve. Priestley ebben az amerikai univerzalista, Elhanan Winchester eszmetársa lett.⁴⁵ Egy újkori amerikai kutató felfogásukat tömören így értelmezte: „feljavított kálvinizmus.”⁴⁶

William Ellery Channing, az ellenkező lelkületű unitárius viszont túlságosan merevnek, gépiesnek és kiszámíthatónak látta Priestley és az univerzalisták nézetét. Szerinte a kálvinizmus igazi gondja az erkölcs hiánya volt, és az, hogy ellentmond a legalapvetőbb jóra és igazságra való emberi törekvéseknek. „Mi azt hisszük, hogy Isten végtelenül jóságos, szerető és jóakaratú – mondta 1819-ben az *Unitárius kereszténység* című missziós beszédében –: jóságos kedvében és cselekedetében, jóságos nemcsak a kevesekhez, hanem mindenkihez, jóságos minden egyénhez és az egész rendszerhez is.”⁴⁷

Channing unitarizmusa futótűzként terjedt Amerikában, Nagy-Britanniában és Európában. Összegyűjtött műveit Angliában 1843-ban adták ki, Franciaországban a 19. század közepén, Németországban 1850-ben, Magyarországon pedig 1870 és 1881 között.⁴⁸ Sőt Channing egy értekezése hozta ki Hajom Kissor Singhet és a khasi unitáriusokat is a walesi kálvinizmus sötétjéből az unitarizmus fényére.⁴⁹ Megjegyzem, hogy Channingnek elsősorban nem unitarizmusa volt a lenyűgöző, hanem a minden ember veleszületett értékét és méltóságát kimondó alapelve.

---

⁴³ Susan Ritchie: *The Pasha of Buda and the Edict of Torda*. Transylvanian Unitarian/Islamic Ottoman Cultural Investment. On-line Journal of Liberal Religion, 2003

⁴⁴ Andrew Hill: *James Relly*, in: Oxford DNB, 2004

⁴⁵ Lásd Priestley prédikációját, *Unitarianism Explained and Defended*, amelyet 1796-ban mondott el Winchester univerzalista gyülekező házában Philadelphiában.

⁴⁶ Ann Lee Bressler: *The Universalist Movement in America, 1770–1880*. OUP, 2001.

⁴⁷ William Ellery Channing: *Unitarian Christianity*.

⁴⁸ Andrew M. Hill: *Channing and British Unitarianism: Sowing the Seeds*. TUHS 19:2, 1988. április, 71–77.

⁴⁹ Spencer Lavan: *Unitarians in India: A Study in Encounter and Response*. Boston, 1977, 153.

Hugh Trevor-Roper arra világított rá, hogy a kálvinizmus tulajdonképpen amolyan „homályos eltérés” egy szélesebb arminianus-szociniánus főágtól, amelynek világos eredete, folyamatos hagyománya és régebbi származása van, mint a kálvinizmusnak.⁵⁰ Még ha így is van, Európa, Amerika és Ázsia szervezett unitarizmusa mint eme református „eltérés” javításai mégiscsak e középkori katolicizmust megreformáló genfi reformátori örökségből és kultúrából nőtt ki. És még ha régóta el is határoltuk magunkat Kálvin teológiájának legrosszabb hatásától, annak helyettesítő elméletei megmaradtak, és ennek az örökségnek több más jellemvonása is a helyén maradt.

Itt van tehát összefoglalásként egy összehasonlítás arról, amit az unitáriusok és univerzalisták Szervéttől vettek át, és arról, amit a Kálvin testamantumának tartott protestáns református kereszténységtől örököltek.

Szervét öröksége Isten, mint szentháromság természete és a köztük levő kapcsolat feletti vizsgálódásra való hajlam; a halála kegyetlensége feletti elborzadásból fakadó szenvedély a vallási türelem eszméje, valamint a szabad vallásgyakorlat iránt; egy összetett életű, nagyon türelmetlen életritmusú, széles orvosi, tudományos és teológiai ismerettel bíró reneszánsz férfi nagyszerű élettörténete; és három, róla elnevezett amerikai unitárius univerzalista gyülekezet, valamint egy disszonáns ének a *Singing the Living Tradition* című amerikai unitárius énekeskönyvben.⁵¹

Kálvintól és a református protestáns hagyományból viszont a következőket tettük magunkévá: egy önmagunk megigazítását hirdető visszahatást a kálvinizmus teljes romlottságot hirdető elméletére; egy alá-nem-író, a Biblia elégséges voltát valló tiltakozást a hitvallásokkal való azonosulás kényszere ellen; egy demokratikus, nem-hierarchikus egyházszervezetet és -igazgatást, ahol a lelkészi és világi elem zsinati vagy más testületi formában egységet alkot; egy istentiszteleti és építészeti formát, amely a prédikálás és az emberi értelem kritikai folyamatai köré összpontosul; és egyházközségeket, amelyek tagjai kiváltságait mindenki javára használják fel, ahol alkotó módon kritikus kapcsolatot tartanak a civil intézményekkel, és ahol egy mindenkit befogadó közösségi tudatot élnek meg.

Istennek egy szent egyháza
Áttündököl koron, fajon.
Idők súlya fel nem dúlta,
Változást a hely nem rótt rá.⁵²

---

⁵⁰ Idézte Robert D. Richardson Jr: Emerson: the Mind on Fire, 291.

⁵¹ *Singing the Living Tradition*. Boston, 1993, 13. és 302.

⁵² Samuel Longfellow

SZERVÉT MIHÁLY, AZ ÁLDOZAT*

Amikor Theodore Parker 1844 júliusában Genfben látogatott, Szervét ki-végzésének helyszínét kereste. Ő maga Boston körzeti unitárius lelkészekkel állt összetűzésben, akik ki akarták zárni az új felekezetből. 1841 után lelkész-kollégái többé nem cseréltek szószerket vele. Sok amerikai unitárius gondolta úgy, hogy háborúskodásnak kitett vallásuk védhetőbb lesz, ha nem szövetkeznek a Parkerhez hasonló radikálisokkal. Indokaik ugyanazok voltak, amelyek majdnem háromszáz évvel korábban arra indították Kálvint és más reformátorokat, hogy elítéljék Szervétet. „Genfben – írja Octavius Brooks Frothingham, Parker egykori életrajzírója – megrohanták Kálvin és Szervét emlékei.”¹

Parker később a következőket írta: „Seneca és Lucanus óta talán Servetus [Spanyolország] a legkitűnőbb szellem; a fantasztikum kedvelője, s mégis termékeny gondolatcsírákban gazdag.”² Szervétet az embereknek abba a csoportjába sorolta, akiket ateizmussal vádoltak – akárcsak Jézust és őt magát is –, s akiket ő teistábbnak és vallásosabbnak tartott üldözőiknél.³ Kálvint a vallásszabadság úttörői között tartotta számon Jézussal, Pállal, Origenész-szel, Pelagiusszal, Husszal, Socinusszal és Szervét Mihállyal együtt.⁴ Elismerete, hogy Kálvin becsületes ember volt, de rossz útra lépett.⁵ „Bárkit eltanácsolok attól – írta Parker –, hogy Jonathan Edwards vagy Kálvin János istenfogalmát kövesse.”⁶ De: „Maga Kálvin János sokkal emberibb volt, mint a kálvinista isteneszme.”

1853-ban Parker levelet írt Convers Francisnek, aki a Harvardon tanított, s azt javasolta, hogy írasson Szervétről szakdolgozatot a diákjaival. Parker azt is megjegyezte, hogy az akkortájt megtartott worcesteri (Massachusetts) Unitárius Értekezleten (Unitarian Convention) az egyik küldött azt indítványozta, hogy az amerikai unitáriusok állítsanak emlékművet Szervét halálának háromszázadik évfordulóján. Megjegyezte, hogy egyesek kifogásolták ezt a gondolatot attól tartva, hogy „ez sértené az ortodox protestánsokat.”⁷

* Dr. Máthé Dénes fordítása.

¹ Octavius Brooks Frothingham: *Theodore Parker, a Biography*. 1874, 206.

² Theodore Parker: *The Nebraska Question: Some Thoughts upon the New Assault upon Freedom in America*. In he Collected Works of Theodore Parker. London: Trubner, 1865, vol. 5, 247.

³ Theodore Parker: *Sermons of Theism, Atheism, and Popular Theology*. In he Collected Works of Theodore Parker. London: Trubner, 1865, vol. 11, 3.

⁴ Parker: *Sermons*, XXXVII.

⁵ Parker: *Sermons*, 76.

⁶ Parker: *Sermons*, 86.

⁷ John Weiss: *Life and Correspondence of Theodore Parker*. New York: Appleton, 1864, vol. 1, 360.